

O embargamento da biblioteca de Castelao

apuntamentos para a historia dunha infamia

Que a figura senlleira de Alfonso R. Castelao (Rianxo, 1886-Bos Aires, 1950) foi, é e será obxecto de estudo, desde moi diversos prismas e enfoques, resulta unha cuestión indiscutíbel. Non podería ser doutro xeito se temos presente que falamos dunha das personalidades máis prolíficas e relevantes de toda a historia da Galiza. A súa arte, os debuxos humorísticos, a ficción (novela, teatro, contos...), o ensaio e, por suposto, o

seu nidio compromiso co seu país, coa súa liberdade e, máis adiante, contra a barbarie xurdida do golpe de Estado do 18 de xullo 1936 –que o levará ao exilio e que asolgará a Galiza en sangue e lume, rematando cos cinco anos de democracia republicana– son estudados por dúzias de investigadores ao longo de centos de traballos que tratan de esculcar unha traxectoria marcada cunha dimensión infinda, dificilmente repetíbel, e su-

FRANCISCO XAVIER REDONDO ABAL

Licenciado en Xeografía e Historia e bibliotecario na USC. Dende 1991 traballa na Biblioteca Universitaria de Santiago de Compostela. Publicou artigos -sempre coa recuperación histórica como eixo- así como media ducia de libros entre os que destacan *Botarse ao monte: censo de guerrilleiros antifranquista na Galiza (1936-1965)* e o recentemente saído do prelo *O fulgor e as tebras: creación de bibliotecas na Galiza da II República e a súa destrución durante a Guerra Civil*

A década dos 80 ocupou ao nacionalismo intensamente no rescate dun Castelao secuestrado polos seus inimigos e que tivo o seu punto máis crítico coa traída dos seus restos mortais da man dos que tiñan retirado os dereitos parlamentares aos deputados dun BNG herdeiro do seu ideario

bliñada polo amor e o compromiso á patria que o viu nacer. Ducias de autores, todos ben coñecidos, cuxa relación excedería os límites deste relato e que desde análises ben diferenciadas enchen as páxinas de monografías, congresos, homenaxes e publicacións periódicas: desde biografías e bibliografías até a actividade política e social de Castelao (desde as Irmandades da Fala até o Partido Galeguista), pasando pola lingua, a arte, a escrita, a oratoria...

E malia todo, hai un aspecto cando menos pouco coñecido e estudado sobre a vida de Castelao. Un episodio doloroso, cronoloxicamente extenso, tanto que vai máis aló da presenza física do rianxeiro neste mundo, e que supera os lindes da propia figura do galeguista: falamos da incautación dos seus bens privados unha vez iniciada a Guerra Civil e, máis concretamente, do embargamento da súa prezada biblioteca particular, instalada xunto co resto das súas propiedades

no número 4 da pontevedresa rúa da Oliva. Unha biblioteca coidada con agarimo desde 1916, ano no que Castelao se instala na capital do Lérez para tomar posesión da praza gañada por oposición no Corpo Estatístico. Unha biblioteca que, como veremos, foi obxecto da cobiza por parte de moitos, pasou por diferentes mans, estivo agochada como se de algo perigoso se tratase, causou fonda preocupación entre altos funcionarios do Ministerio de Facenda franquista na segunda metade dos anos 50 e rematou en 1970 sendo trasladada da Biblioteca Pública pontevedresa ao Museo Provincial da cidade, institución que na actualidade acolle o que quedou daquela biblioteca (que foi moito, mais non todo) xunto cun bo número de cadros, debuxos e diversa documentación. Un Museo o de Pontevedra que, debemos lembrar, fora fundado nos anos 20 do pasado século por, entre outros, o propio Castelao.

Se anteriormente afirmamos que esta paréntese escura que supón a incautación dos bens particulares de Castelao –e xunto a estes, a biblioteca– representa algo que vai máis alá da personalidade egrexia do galeguista é por unha cuestión ben doada de entender: xunto á represión física contra os homes e mulleres que na Galiza permaneceron leais ao goberno legal e constitucional saído das eleccións do 16 de febreiro 1936, existiu outra represión –a económica– que amosa ben ás claras a xenreira e os desexos de aniquilación dos vencidos por parte dos sublevados do 18 de xullo. Non se trataba só de rematar coa República, coa democracia, co tecido asociativo, co laicismo, co ensino público, coa igualdade de oportunidades... As dilixencias incautadoras, as multas, os embargamentos de propiedades e bens particulares aos familiares dos perseguidos, dos 'paseados' e dos fusilados despois da celebración daquelas pantomimas chamadas 'consellos sumarísimos', evidencian un plan metódico de extermínio contra unha poboación in-

Hoxe coñecemos o
percorrido daquel
fondo bibliográfico
pertencente a Castelao.
Percorrido noxento que
pasou por diversas
mans e que agora
podemos desentrañar

defensa e aterrorizada até límites insospeitados. E no caso de Castelao, cuxa significación política era notoria á fronte do Partido Galeguista, e malia o feito de se atopar no momento da sublevación en Madrid presentando o Estatuto plebiscitado en xuño (o que sen dúbida lle salvou a vida) non ían variar en absoluto os plans contra a súa facenda.

No 2000, Ano de Castelao, o Colexio de Avogados de Pontevedra publicou, a xeito de facsímile, o Expediente de Responsabilidades Políticas instruído ao rianxeiro. Cun limiar de Modesto Barcia Lago, o documento dá as claves dun proceso vergoñento e asombroso: Castelao, "home de mala conduta pública" segundo o informe de FE de las JONS, votara afirmativamente como deputado ás leis de reforma agraria, a de Largo Caballero, e, por se isto fose pouco, aparece cualificado como "separatista e de esquerdas". E naquel expediente atopamos todo o proceso que levou á incautación dos seus bens para así satisfacer a sanción imposta, nun primeiro momento, de dez millóns de pesetas, logo rebaixada a 75.000. Un proceso, iniciado en febreiro de 1937 e rematado un mes máis tarde, marcado polo rancor, pola sede de vinganza, onde non faltan episodios grotescos, até incluso esperpénticos, como aquel onde se recollen na diligencia de embargamento diversos bens como "dúas lámpadas" ou "un calzón corto de cabaleiro". E tamén a biblioteca. Libro a libro.

Hoxe coñecemos o percorrido daquel fondo bibliográfico pertencente a Castelao. Percorrido noxento que pasou por diversas mans e que agora podemos desentrañar grazas á documentación atopada no Arquivo Xeral da Administración de Alcalá de Henares, no Arquivo Histórico Provincial de Pontevedra e no Museo Provincial da mesma cidade. Esta é a súa historia.

1. A BIBLIOTECA AGOCHADA. Entre 1937 e 1940 a biblioteca privada de Castelao permaneceu agochada

nas instalacións do Museo de Pontevedra, facendo compañía a once cadros do rianxeiro que desde 1928 se atopaban naquel centro. Os cadros, cuxa taxación ascendeu a 4.100 pesetas, pronto foron adxudicados ao Estado franquista que optou por deixalos en depósito no propio Museo. Non ocorreu o mesmo cos libros, e o fondo bibliográfico do galeguista ficou agochado até que unha resolución xudicial do presidente do Tribunal Rexional de Responsabilidades Políticas da Coruña ditou sentenza. Entrementres, un personaxe ben coñecido en Pontevedra, bibliotecario e arquivista de profesión, comezou unha 'cruzada' na procura da biblioteca de Castelao. Non para salvala nin, moito menos, para devolvela ao seu lexítimo propietario. Máis ben para depurar os seus fondos e evitar a lectura de "literatura perigosa, atea e antiespañola", segundo expresións usadas polos censores da época.

No verán de 1930 chegou a Pontevedra para se facer cargo do Arquivo de Facenda e da Biblioteca Pública da cidade do Lérez ese personaxe fundamental nesta historia: Enrique Fernández Villamil y Alegre.

Enrique Fernández Villamil naceu en València o 4 de decembro 1904. Tras licenciarse en Filosofía e Letras na Universidade de Madrid e cursar estudos de dereito (que non remata), oposita á cátedra de Literatura sen éxito, superando pouco tempo despois o seu ingreso no Corpo Facultativo de Bibliotecarios, Arquivistas e Arqueólogos. Membro da Real Academia da Historia e da Real Academia Galega, galardoado coa Cruz de Afonso X o Sabio, Villamil é autor de máis dun cento de traballos de investigación histórica, moitos dos cales teñen Pontevedra como obxecto de estudo.¹

Villamil tivo tempo abondo para exercer de concelleiro e acadar o cargo de tenente de alcalde do concello de Pontevedra o 24 de febreiro 1943, traballar na Comisión Provincial de Monumentos de Pontevedra, ser

membro do Padroado de Formación Profesional, colaborar no Instituto Padre Sarmiento de Estudos Galegos, integrar o Consello Nacional de Lectura desde o 17 de maio 1960, etc. Moitos dos que nalgún momento se referiron a el, como Fernández del Riego no seu *Diccionario de escritores en lingua galega*, sitúan a data da súa morte a finais de 1968. O certo é que Fernández Villamil finou en Madrid o 20 de decembro 1967.² Só así pode explicarse que o 2 de xaneiro 1968 o entón alcalde da cidade pontevedresa, Xosé Filgueira Valverde,³ loase nun *Discurso necrológico pronunciado en la sesión plenaria del Ayuntamiento de Pontevedra*⁴ a figura do falecido con “palabras empañadas de tristeza”, coas que lembraba o home “que sirvió con máxima eficacia a la ciudad como bibliotecario de excepcional valía”. Filgueira Valverde non esqueceu o tempo como concelleiro do valenciano, “en una etapa decisiva para la vida espiritual y para el desarrollo de nuestra ciudad”. Por suposto, o alcalde reiterou a “eficacia como bibliotecario” do homenaxeado, para o que chega con “indicar que la Biblioteca de Pontevedra, pasó, bajo su regencia, de 8.000 a 45.000 volúmenes”. O malo foi que non explicou como o fixo.

O relato comeza o 25 de febreiro 1937. Aquel día, Fernández Villamil solicita á Comisión de Incautación de Bens da provincia de Pontevedra “que acordase el ingreso en esta Biblioteca Pública de mi cargo de todos cuantos

objetos como libros, grabados, obras de arte y otros semejantes se hubiera incautado.”⁵ Loxicamente, Villamil facía referencia ás propiedades dos “que integraron el Frente Popular”. A resposta da Comisión Provincial, dada o 6 de marzo, manifesta que non entra nas súas facultades resolver tal pretensión do bibliotecario.

Este, unha semana máis tarde, elevará as súas queixas ao mesmo José María Pemán, presidente da Comisión de Cultura y Enseñanza. Farao aludindo ao artigo 2º do coñecido Decreto 108, de 13 de setembro 1936, da Junta de Defensa Nacional, un artigo que decretaba a incautación de bens móbeis, inmóbeis e documentos que pertencesen aos partidos e agrupacións políticas integrantes da Fronte Popular, agora declarados fóra da lei. Todos aqueles bens pasarían ás mans do novo Estado, e Villamil entendeu que os bens atopados “a los integrantes de aquella nefasta alianza política” debían ser administrados por organismos facultativos, é dicir, entidades técnicas especializadas nas materias e bens incautados.

Dun xeito asombroso, o bibliotecario estima que, desta maneira, se compensarían “los atentados y depredaciones en nuestra riqueza artística y bibliográfica.”⁶ En definitiva, o que Fernández Villamil propón é que os obxectos de índole bibliográfica pasen á custodia “en establecimientos regidos por el Cuerpo Facultativo”, neste caso o de Arqueiros, Bibliotecarios e Arqueólogos.

Un ano máis tarde do inicio da Guerra Civil, o responsábel da Biblioteca Pública de Pontevedra advertía do problema de espazo na mesma ante o crecente aumento de fondos, un incremento que vén “determinado en manera sobresaliente por el ingreso de fondos incautados a sociedades del funesto Frente Popular”. Isto provocou un alarmante problema no centro de lectura, pois non había lugar onde colocar os centos de volumes incautados, “muchos de ellos de gran interés para el servicio de lectura.”⁷

Atendendo á petición de Villamil sobre que facer cos libros incautados ás organizacións e particulares que simpatizaran coa Fronte Popular, o inspector xefe de Arquivos e Bibliotecas, radicado en Zaragoza, solicitou ao presidente da Comisión de Cultura y Enseñanza, José María Pemán, agora instalado en Burgos, que ditase unha orde segundo a cal os libros e obxectos artísticos incautados "pasen provisionalmente a las Bibliotecas, Archivos o Museos del Estado y definitivamente cuando sobrevenga el fallo condenatorio."⁸ Este informe, escrito a mediados do último mes de 1937, terá a súa concreción en termos moi similares na Orde de Vicepresidencia do Goberno do 10 de xuño 1938.

Cando remataba marzo 1938, Fernández Villamil informou o xefe do Servizo Nacional de Arquivos, Bibliotecas e Museos, o sevillano Javier Lasso de la Vega y Jiménez-Placer, sobre o ingreso e custodia na Biblioteca Pública de Pontevedra de outras 1.142 obras incautadas polas novas autoridades. A continuación, o bibliotecario deu a noticia de que colocou:

al servicio del público aquellos libros que por su carácter no ofrecían peligro para los lectores corrientes, **colocando los peligrosos por sus tendencias morales o sociales** en la parte de Depósito al que el público no tiene acceso...⁹

Sobre estes volumes "perigosos", Villamil resérvase o dereito a servilos, "de acuerdo con el espíritu que informa al nuevo Estado", e remata solicitando "estar investido de cierta misión inspectora" para, así, poder investigar todos os fondos bibliográficos de librerías e quioscos, algo para o que non están preparados nin libeiros nin axentes da policía, pois, "salvando la competencia cultural de las personas", carecen de autoridade científica.¹⁰ En boa lóxica, a resposta dada por Lasso de la Vega case un mes máis tarde está chea de parabéns e de agrado non disimulado. En relación ao desexo de Fernández Vi-

llamil sobre aquela "misión inspectora", o xefe do Servizo de Bibliotecas promete estudar "tan loable iniciativa". Mentres non chegue unha disposición oficial, Lasso prégalle a Villamil que "se sirva actuar con cuantos medios crea Vd. más procedentes" para conseguir a depuración de todas e cada unha da bibliotecas pontevedresas.¹¹

E chegado este punto, onde estaba a biblioteca de Castelao? Onde se agochaban os libros saídos da rúa da Oliva?

A partir do verán de 1938, os acontecementos na procura da biblioteca do rianxeiro precipítanse nunha marea de cartas, informes, recomendacións e ordes. Será unha loita incessante para que a biblioteca de Castelao que, como sabemos, repousaba nas instalacións do Museo de Pontevedra, for depositada na Biblioteca Pública baixo o control e a inspección do celoso bibliotecario. Fernández Villamil enviará dous oficios (23 de xuño e 6 de agosto) á Comisión Provincial de Incautación de Bens, solicitando información sobre as bibliotecas recollidas a persoas perseguidas polo seu pasado demócrata e republicano. A resposta dada foi que "no se ha procedido a la incautación de ninguna biblioteca", algo que seguramente debeu facer entrar en cólera ao valenciano que, de xeito inmediato, comunicou con Lasso de la Vega nun duro informe datado o 24 de agosto 1938.

Nel, o responsábel da Biblioteca de Pontevedra amosa a súa sorpresa ao afirmar que é "verdaderamente asombroso que en toda una provincia no se halle un solo libro en poder de ninguno de los sancionados con incautación", para a continuación sentenciar que "por indudable error de la Comisión [de Incautación]" iso é imposible e, polo tanto, ten que haber bibliotecas incautadas nalgunhas. E a primeira, a de Alfonso R. Castelao. Escribe Fernández Villamil:

Debo advertirle que me consta la existencia de los libros que pertene-

Entre 1937 e 1940 a biblioteca privada de Castelao permaneceu agochada nas instalacións do Museo de Pontevedra, facendo compañía a once cadros do rianxeiro que desde 1928 se atopaban naquel centro

Noticias do comezo da súa carreira artística que sería fundida e condicionada coa súa traxectoria política

cieron al diputado galleguista de izquierda Alfonso R. Castelao, actualmente depositados en el Museo de Pontevedra¹².

Comeza así unha teima que durará moito tempo na procura da biblioteca do rianxeiro. Mais non será a única. No mesmo informe, Villamil fai referencia a outras bibliotecas particulares da provincia: a que pertencu ao “también diputado y subsecretario de Gobernación marxista en los primeros días del Movimiento, Bibiano F. Ossorio [sic] Tafall”, que o bibliotecario sitúa no propio domicilio do agrónomo pontevedrés e da que, como no caso da biblioteca de Castelao, “existe inventario en poder del Juzgado de 1ª Instancia de esta capital”. Así mesmo, Fernández Villamil asegura ter noticias da existencia doutras bibliotecas privadas, que el mesmo menciona, como foron as dos médicos Celestino Poza Cobas e Amancio Caamaño Cimadevila. Tamén a de “otro en Tuy”, posibelmente Darío Álvarez Limeses, fusilado nesa vila de Tui o 30 de outubro 1936.

No remate do mencionado informe, o bibliotecario Fernández Villamil solicitará “que las bibliotecas referidas y otras que puedan existir se adscriban al servicio de este establecimiento de mi cargo”. Na marxe esquerda, unha nota manuscrita asinada polo propio Lasso di: “Dar cuenta o denuncia razonada al Presidente de la Audiencia [de Pontevedra]. Lasso”¹³.

O que realmente pretendía Fernández Villamil, e así o entendeu o

Xefe do Servizo Nacional de Bibliotecas, era a aplicación estrita da Orde da Vicepresidencia do Goberno do 10 de xuño 1938, que viña perfeccionar e aclarar os artigos 2º e 6º do xa referido Decreto 108 do 13 de setembro 1936. A Orde, en definitiva, explicitaba que toda biblioteca embargada ou incautada a particulares ou asociacións sinaladas no Decreto 108 (é dicir, integrantes ou simpatizantes da Fronte Popular) tiña que ficar baixo o coidado e a vixilancia dun funcionario do Corpo Facultativo de Arqueiros, Bibliotecarios e Arqueólogos. Tal funcionario, nomeado polo Ministerio de Educación Nacional, faría proposta á Comisión Central Administradora de Bens Incautados dunha serie de actuacións dependendo do valor e contido da biblioteca obxecto de incautación. Por último, cando o alleamento dos bens fose firme por incorreren os procesados no que os sublevados denominaron “responsabilidade civil” (eufemismo de “lealdade para co Estado legalmente constituído”), e entre eses bens houbera unha biblioteca, antes de proceder á venda, habería que informar ao Ministerio de Educación Nacional para que determinase o valor bibliográfico dos volumes cun dobre fin: impedir a transacción dos mesmos e ver en que biblioteca pública serían depositados.

Por todo isto, o último día de agosto 1938 a Inspección Xeneral de Arquivos, Bibliotecas e Museos do Ministerio de Educación Nacional cualificará de “error, negligencia u ol-

vido de las disposiciones legales" por parte da Comisión pontevedresa Administradora de Bens Incautados todo o acontecido coa biblioteca de Castela. Ademais, aquela Inspección ordenará ao Xefe do Servizo de Bibliotecas (Lasso) que comunique a Fernández Villamil que se dirixa ao Gobernador Civil de Pontevedra dando información sobre aquela e outras bibliotecas incautadas, e tamén sobre aquelas nas que non interviñera a autoridade xudicial. Para finalizar, o bibliotecario debería detallar ao Fiscal da Audiencia Provincial a relación de persoas cuxas bibliotecas xa foran embargadas para, desta maneira, dar cumprimento á Orde de Vicepresidencia do Goberno de 10 de xuño 1938¹⁴.

Noutra comunicación de Fernández Villamil a Lasso de la Vega de principios de setembro, aquel informa "confidencialmente sobre bibliotecas pertencentes a marxistas de esta provincia". E o primeiro deses 'marxistas' é, novamente e a xuízo do bibliotecario, o propio Castela. Escribelle Villamil:

Los libros que pertenecieron al dibujante Castela, uno de los más destacados representantes del separatismo gallego y diputado del Congreso rojo de Valencia, están depositados en el Museo de la Diputación de esta capital [Pontevedra], obrando su inventario, en el que al parecer constan también grabados y dibujos japoneses, en el Juzgado de Instrucción de la capital¹⁵.

Villamil repite, unha vez máis, que é coñecedor da existencia dunha biblioteca do "diputado azañista" Bibiano Fernández Osorio-Tafall, que "poseería libros referentes a Ciencias". Por outro lado, o bibliotecario comunica que grazas ás informacións subministradas por un avogado do Estado, apelidado Álvarez de Toledo, sabe da "existencia de abundantes obras de Medicina, pertencentes a un médico de Tuy". E, como remate, por se quedase algunha dúbida, escribe Fernández Villamil:

Es de suponer que habrá más libros entre las muchas personas de cuyos bienes está incautando el Estado por su actuación antipatriótica, no siéndome posible detallar su existencia ni circunstancias, en vista de la negativa de la Comisión de Incautación de la provincia, cuyo error es bien evidente¹⁶.

Este informe, insistimos "confidencial", inclúe outra nota manuscrita do Xefe do Servizo Nacional de Bibliotecas: "Llevar a una carpeta especial y hablaremos de esto. Lasso".

E, por suposto, Lasso de la Vega falou do asunto. Sen perda de tempo, comunicou co Presidente da Comisión Central Administradora de Bens Incautados polo Estado para que ordenase ao seu subordinado da Provincial de Pontevedra que "faciliten al citado Funcionario [Fernández Villamil] el cumplimiento de su misión, de acuerdo con lo dispuesto en la Orden de Vicepresidencia del Gobierno de 10 de junio último."¹⁷ Tres días máis tarde, Lasso de la Vega obtivo a resposta da Comisión Central. Segundo a citada Comisión, xa ordenara á Provincial de Pontevedra "que es necesario coadyuvar al cumplimiento de la finalidad cultural" [sic] que aparece recollida na mencionada Orde do 10 de xuño. En consecuencia, afirmaba aquela obriga de que se facilitasen aos funcionarios designados (neste caso, Villamil) os datos e informacións que posúan sobre bibliotecas incautadas¹⁸.

Pero o asunto demorábase sen resposta por parte da Comisión Pro-

Actos en Pontevedra denunciando os atrancos para colocar un monumento na memoria dun dos que fóra un dos seus veciños máis notorios

vincial pontevedresa, a pesar de que Fernández Villamil, home previsor, xa comunicara ao Presidente da Comisión Central o 6 de setembro (o mesmo día do informe “confidencial” enviado a Lasso) que a súa obriga era ordenar:

a la Comisión provincial la entrega de los libros que pertenecieron al diputado galleguista Castelaño que, con una serie de grabados de la misma procedencia, han sido indebidamente depositados en el Museo de Pontevedra...¹⁹

O caso foi que, “transcurridos ya más de dos meses sin haber obtenido contestación alguna”, Fernández Villamil acudiu novamente a Lasso, “a fin de que de una vez se cumpla lo legislado (...) y puedan los libros a que me refiero ser custodiados en esta biblioteca”²⁰. Lasso contactará, novamente, co Presidente da Comisión Central e alegará, en termos moi duros, que todo este proceso representa “una evidente violación de lo dispuesto en la Orden de 10 de junio”, polo que definitivamente solicita “la entrega de los fondos de referencia al funcionario legalmente encargado de su custodia”, e que non era outro que Enrique Fernández Villamil²¹.

Finalmente, o 24 de maio 1940, o Xuíx Civil Especial de Responsabilidades Políticas da Coruña ordenará o traslado da biblioteca privada de Castelaño ás dependencias da Biblioteca Pública de Pontevedra. Alí repousarán os libros do galeguista até retornaren en 1970, nunha viaxe de volta, ao Museo pontevedrés.

2. A BIBLIOTECA SEN DONO. Mais o certo é que un novo proceso se abriu en 1956 para dilucidar quen era o “propietario legal” dos libros intervidos ao galeguista en 1937. E para obter unha resposta satisfactoria temos que analizar o expediente que sobre esta cuestión atopamos no Arquivo Histórico Provincial de Pontevedra, Fondo Facenda, Caixa 7104.²² Alí, no inicio da documentación, unha nota

manuscrita –escrita con seguridade cando todo rematou– di literalmente: “Demostración de que la biblioteca de Rguez. Castelaño no ha sido adjudicada al Estado”.

Todo comeza o 17 de novembro 1956, cando Leonardo Escribano Monge, Xefe de Sección na Dirección Xeneral de Propiedades e Contribución Territorial do Ministerio de Facenda, remite desde Madrid unha carta dirixida a Luis Gutiérrez y Fernández-Luanco. Este era o Administrador de Propiedades da Delegación Provincial de Facenda en Pontevedra e, na carta recibida, Escribano exponlle que no seu Ministerio existe unha abundante documentación “respecto a la incautación de pinturas, carteles, láminas y libretas procedentes de don Alfonso Rodríguez Castelaño”. Mais o problema xorde axiña porque, curiosamente, “no consta nada sobre los libros procedentes de su biblioteca”, uns libros dos que “ahora nos llegan noticias de que están depositados en la Biblioteca Provincial”. O asunto era que, desde altas instancias do Ministerio de Facenda, precisaban “tener confirmación de esto último y el detalle de la fecha en que se entregasen [sic], por quién, y si fuese posible conocer el detalle del inventario”. Todo o expresado, advirte Escribano, inscríbese nunha cuestión “que se presenta como muy urgente”, polo que solicita a máxima e rápida colaboración. Nunha segunda carta de Escribano a Luis Gutiérrez, datada o 24 de novembro, aquel escribe: “Este asunto, parado tanto tiempo, parece que ahora se quiere remover y por eso precisamos la información solicitada”.

Ese mesmo día 24, o Delegado de Facenda en Pontevedra envía a Madrid as dúas contestacións obtidas da Directora da Biblioteca Pública de Pontevedra, Mercedes Alsina Gómez-Ulla, que substituíra Fernández Villamil á fronte do establecemento en 1955. Na primeira das respostas dadas pola bibliotecaria, asinada o 22 de novembro, Alsina confirma a entrega da biblioteca privada de Caste-

lao a Fernández Villamil o día 28 de maio 1940 e, por outro lado, manifesta a imposibilidade de enviar o inventario, xa que unicamente dispón do orixinal. Mais é no informe do día seguinte, 23 de novembro, cando Mercedes Alsina manifesta:

Como ampliación de la carta que ayer le escribí referente a la biblioteca del Sr. Rodríguez Castelao, le comunico que el número de volúmenes de que consta es, aproximadamente, de 1.090 (...).

Debo advertir que al hacerme yo cargo de esta Biblioteca Pública de Pontevedra, en abril de 1955, al **hacer el recuento anual a que nos obliga el Reglamento, encontré ciertas faltas**, hecho que puse en conocimiento de quien correspondía ²³.

Tras este primeiro informe sobre a localización, data de entrega e estado dos fondos da biblioteca de Castelao, Escribano Monge solicitará un segundo para coñecer se a biblioteca segue á disposición do Xulgado de Primeira Instancia de Pontevedra, ou se pola contra é a Facenda do Estado quen pode dispor daquela de acordo cunha posíbel adxudicación xa realizada.

O primeiro día de decembro de 1956, Luis Gutiérrez procura despejar todas as dúbidas e chega á conclusión de que "la citada biblioteca fue entregada al Bibliotecario Jefe en virtud de exhorto, cuya copia le acompaño para su mejor conocimiento del asunto". Con todo, a copia do exhorto non só non despexa as interrogantes, senón que as incrementa. Desde Madrid, o funcionario do Ministerio de Facenda entende que "se trata de biblioteca embargada y no (como suele ser corriente) adjudicada al Estado por la responsabilidad del responsable político". E continúa Escribano Monge:

Para disponer de ella [da biblioteca] necesitaríamos tener auto de adjudicación al Estado [...] o auto condenándole [a Castelao] a la pérdida de todos los bienes que poseyese.

Escribano non entende como, tras o tempo transcorrido, aínda permanezan bens en situación de embargamento, e menos cando, como no caso de Castelao, hai autos de adxudicación ao Estado doutros bens do rianxeiro, mais non da súa biblioteca.

Mais existe un outro punto destacado sobre o que Escribano Monge pretende deitar luz: asombrado porque a entrega da biblioteca "se hizo en forma un tanto personal, puesto que se cita su nombre", e ese non é outro que o xefe do Arquivo de Facenda en Pontevedra, é dicir, Fernández Villamil, o funcionario de Madrid non entende que sexa agora a directora da Biblioteca Pública pontevedresa a persoa que responda sobre a situación da biblioteca de Castelao.

Esta última cuestión ficará resolta o 17 de decembro cando Luis Gutiérrez aclare que Enrique Fernández Villamil era, naquela época, xefe do Arquivo de Facenda e, ao mesmo tempo, director da Biblioteca Pública. O rechamante vén a continuación. Segundo as explicacións de Gutiérrez, cando Fernández Villamil cesou dos seus cargos por traslado a Madrid, designáronse dúas funcionarias para cada un deles, e:

como quiera que las relaciones con las mismas no eran muy cordiales, no les puso en antecedentes de la situación en dichas dependencias. Por estas razones, tanto la actual Jefe del Archivo de Hacienda como la Directora de la Biblioteca Provincial, es ahora precisamente cuando se han informado de lo relativo al asunto que nos ocupa.

Sobre cal era a situación 'legal' da biblioteca pola que preguntaba Escribano Monge, o funcionario da Facenda pontevedresa creu atopar a resposta definitiva no Boletín Oficial do Estado, número 88, do 17 de abril 1951. Nel especificase que, ao ficar satisfeita a sanción económica imposta a Castelao, os bens embargados que non fosen obxecto de venda ou

O día 10 de xaneiro 1970, en Pontevedra, a directora da Biblioteca Pública e o secretario do Museo de Pontevedra asinaron a acta da entrega ao Museo da biblioteca particular de Alfonso R. Castelao

Cartelería do nacionalismo que fai referencia a Castelao ou usa directamente algún dos seus deseños

adxudicación ao Estado quedan á súa libre e total disposición (neste caso, da súa viúva, Virxinia Pereira). Entre aqueles bens adxudicados ao Estado (máis de vinte cadros saídos do embargo do domicilio, xunto a ducias de debuxos, láminas e carteis, todos eles depositados no Museo de Pontevedra) non aparece a biblioteca privada de Castelao. Tras coñecer o contido do BOE mencionado, Escribano Monge conclúe:

Es bien claro que la biblioteca se constituyó en depósito, del que responderá personalmente el Archivero D. Enrique Fernández Villamil ante el Juez que se lo reclama o ante la representación del Sr. Castelao.

En consecuencia, Facenda non ten nada a ver co asunto da biblioteca privada de Castelao. E remata o funcionario desde Madrid: "Es mejor que sea así y más con el antecedente de que han desaparecido algunos volúmenes".

3. A FIN DA VIAXE. Podemos rastrexar o derradeiro percorrido dos libros pertencentes a Castelao, da Biblioteca Pública pontevedresa ao seu actual destino, o Museo de Pontevedra, estudando a documentación conservada nesta última institución.²⁴ Coa súa análise, moito máis sinxela que nos capítulos precedentes, pecharemos o círculo procesual ao que se viu sometida a biblioteca privada do galeguista, unha biblioteca que nunca debeu traspasar a porta do fogar da rúa da Oliva.

Primeiro día de outubro de 1964. Esa foi a data na que Virxinia Pereira Renda asinou o documento segundo o cal, e por diversas razóns, cedeu ao Museo de Pontevedra os libros que no seu día pertenceron ao seu marido. Libros que, como ben sabemos, permanecían agochados na Biblioteca Pública pontevedresa. Nos motivos polos que a viúva de Castelao realiza tal cesión debeu pesar (e moito) o feito de o rianxeiro ter sido no seu momento patrón fundador do Museo. E nós atrevémonos a sospeitar que as actitudes e os comportamentos amosados durante tanto tempo por Enrique Fernández Villamil, documentados en páxinas anteriores, deberon levar Virxinia ao convencemento de aqueles libros non poderen permanecer por máis tempo no organismo do que aquel foi responsábel.

O caso é que, en cumprimento dos desexos da viúva de Castelao, o 5 de agosto 1968 Xosé Fernando Filgueira Valverde, "en nombre del Patronato del Museo de Pontevedra", contacta mediante oficio con Mercedes Alsina Gómez-Ulla, directora da biblioteca pontevedresa, e que xa coñecemos como a persoa que substituíse Fernández Villamil. O director do Museo solicita a aquela "que se sirva ordenar la entrega a esta entidad de los libros que pertenecieron al que fue Patrono Fundador de la misma", lembrándolle que os volumes "obran en depósito en esa biblioteca de su digna dirección."²⁵ Filgueira Valverde insiste no feito fundamental segundo o cal:

Na actualidade, esta colección continúa nas instalacións do Museo de Pontevedra xunto a moitos outros obxectos de Castelao (cadros, gravados, textos literarios orixinais...)

Dichos libros no quedaron suxetos por el expediente de responsabilidades políticas del referido artista, según consta en la resolución [judicial] de 26 de febrero de 1951.

O director do Museo remata a súa argumentación cunha cuestión non menor: a da dispoñibilidade dos fondos da biblioteca de Castelao que, ao seu xuízo, debe estar aberta a todos:

La ampliación de nuestras instalaciones y la frecuencia con que son requeridos por los investigadores esos fondos, nos inclinan a su incorporación a nuestra Biblioteca.

Pasou máis dun ano cando, o 7 de outubro 1969, Filgueira Valverde contactou novamente con Mercedes Alsina, solicitándolle que "autorice la recogida en esa Biblioteca Provincial de los libros que pertenecieron a D. Alfonso Rodríguez Castelao". O Presidente do Padroado do Museo insiste en que os libros do galeguista non están suxeitos a ningún procedemento xudicial nin de responsabilidades políticas. Mais o responsábel do Museo realiza unha pirueta dialéctica cando sostén que:

El Museo, que los había recibido en depósito de la familia, los adquirió en propiedad, con las obras pictóricas y originales literarios del artista, adquisiciones realizadas a su viuda, D^a. Virginia Pereira, en fecha 1-X-1964, y completada posteriormente con la realizada a sus hermanas D^a. Josefina y D^a. Teresa, en fecha 25-X-68, adquisición esta última, cuyo plazo final de pago se ha entregado en el día de ayer [o 6 de outubro 1969]...

Non. En marzo de 1937 aqueles libros nin foron "recibidos en depósito" nin saíron do fogar pontevedrés de Castelao coa autorización "da familia". Bastante tiveron con salvar as súas vidas nuns tempos onde os 'paseos' e os fusilamentos eran moeda corrente. Outra cousa ben diferente foron os acordos acadados *a posteriori* entre o Museo e Virxinia Pereira primeiro, e, tras a morte desta en Madrid, coas irmáns Xosefina e Tareixa

despois. Ese último pagamento xa realizado implica que "no pudiendo producirse, por lo tanto, ninguna reclamación en cuanto a la propiedad de los libros referidos", estes deben trasladarse ao Museo de Pontevedra.

Un mes máis tarde desta comunicación entre Filgueira Valverde e Mercedes Alsina, o 8 de novembro 1969 o director do Museo remite á bibliotecaria unha documentación "a fin de que pueda justificarse plenamente la devolución de libros" que pertenceron a Castelao. Aquel expediente contiña a seguinte información:

- Copia do auto do expediente de responsabilidades políticas, onde non estaban incluídos os libros da biblioteca privada do rianxeiro;
- Acta de incautación dos seus bens, na que loxicamente tampouco aparecen;
- Copia da carta asinada por Virxinia Pereira, con data do 1 de outubro 1964, onde fai doazón ao Padroado do Museo de Pontevedra dos libros que pertenceron ao seu marido;
- Por último, coa mesma data e como anexo do anterior, a autorización que a viúva de Castelao realiza para retirar da Biblioteca Pública pontevedresa os libros e trasladalos ás instalacións ampliadas do Museo.

Co envío desta documentación, Filgueira Valverde pretendía, por un lado, demostrar "la libre disposición de dichos bienes por sus propietarios" e, por outro, verificar unha dupla constatación: primeira, que a biblioteca de Castelao fose xa adquirida polo Museo; e, segunda, que o Padroado ten a capacidade legal para recoller os fondos que integraron aquela biblioteca privada.

O primeiro informe (que saibamos, polo menos documentalente) asinado por Mercedes Alsina é o dirixido ao Director do Museo con data do 17 de decembro 1969. Nel, a bibliotecaria comunica a chegada do oficio favorábel do Director Xeral de Arquivos e Bibliotecas,²⁰ oficio que reflicte a dispoñibilidade da biblioteca de Castelao a favor do Museo de Pontevedra.

Varela Buxán, quen fóra membro da Irmandade Galega de Bos Aires e correligionario de Castelao no exilio pratense, xunto co daquela portavoz nacional do BNG Xosé Manuel Beiras nun acto en Pontevedra na defensa da memoria de Castelao fronte aos que impedían que se colocase un monumento na súa lembranza na vila de Pontevedra

E o círculo desta historia péchase e remata. O día 10 de xaneiro 1970, en Pontevedra, Mercedes Alsina Gómez-Ulla, directora da Biblioteca Pública, e Alfredo García Alén, secretario do Museo de Pontevedra e en representación do mesmo, asinaron a acta da entrega ao Museo da biblioteca particular de Alfonso R. Castelao.

Segundo menciona o documento, a entrega consta de 1.768 volumes, entendidos como unidades físicas onde suman tanto os tomos de obras presentadas en varios volumes (por exemplo: obras completas, enciclopedias...) como os números de publicacións periódicas (dez números dunha revista suman dez volumes no cómputo global).

Na actualidade, esta colección continúa nas instalacións do Museo de Pontevedra xunto a moitos outros obxectos de Castelao (cadros, gravados, textos literarios orixinais...). Os libros están catalogados, ordenados e postos ao dispor de quen quixer achegarse ao que foi unha biblioteca suxeita a proceso nuns tempos onde os libros foron considerados "materiais perigosos" e as bibliotecas responsábeis da "catástrofe actual", segundo escribiu en 1937, en plena Guerra Civil, Enrique Suñer Ordóñez, man de dereita de José María Pemán na Comisión de Cultura y Enseñanza da Junta Técnica del Estado franquista ■

¹ Entre eles podemos citar: *La Puente Vieja pontevedresa* (1944); *Pontevedra: historia sucinta del nacimiento de una capitalidad*

(1946); *La escuadra de Galicia* (1952); e, sobre todo, *Juntas del Reino de Galicia: historia de su nacimiento, actuaciones y extinción* (3 volumes, 1962).

² ABC (Madrid). 21 de decembro 1967.

³ Filgueira Valverde ocupou a alcaldía de Pontevedra entre os anos 1959 e 1968.

⁴ Publicado en *El Museo de Pontevedra*, volume 22 de 1968. P. 57-70.

⁵ Arquivo Xeral da Administración (Alcalá de Henares). AGA. Educación. 31/4755.

⁶ AGA. Educación. 31/4755.

⁷ Ídem. Informe de Enrique Fernández Villamil ao Inspector General de Bibliotecas, o 20 de agosto 1937.

⁸ Ídem. Informe do 11 de decembro 1937.

⁹ Ídem. Informe de Fernández Villamil ao Xefe do Servicio Nacional de Archivos, Bibliotecas y Museos, o 29 de marzo 1938. Os subliñados son nosos.

¹⁰ Ídem.

¹¹ Ídem. Contestación de Lasso de la Vega a Fernández Villamil, o 23 de abril 1938.

¹² AGA. Educación. 31/4654. Informe de Fernández Villamil a Lasso de la Vega, o 24 de agosto 1938.

¹³ Ídem.

¹⁴ AGA. Educación. 31/4654.

¹⁵ AGA. Educación. 31/4753.

¹⁶ AGA. Educación. 31/4753. Informe de Fernández Villamil a Lasso de la Vega, o 6 de setembro 1938.

¹⁷ AGA. Educación. 31/4654. Data do informe: o 14 de setembro 1938.

¹⁸ AGA. Educación. 31/4753. Data do informe: o 17 de setembro 1938.

¹⁹ AGA. Educación. 31/4654.

²⁰ AGA. Educación. 31/4654. Informe de Fernández Villamil a Lasso de la Vega, o 18 de novembro 1938.

²¹ AGA. Educación. 31/4654. Informe do 28 de novembro 1938.

²² De agora en diante, todas as citas textuais proceden da citada documentación.

²³ O subliñado é noso.

²⁴ Museo de Pontevedra. Arquivo. Cast. 6-4-12. Desde agora, todas as citas textuais proveñen de aquí.

²⁵ O texto en negra é noso.

Este artigo é un resumo do libro *Proceso a unha biblioteca* que, próximamente, publicará a Fundación Castelao e o Concello de Rianxo.